

Kokurdan Nedir ?

Prof. Dr. Reşat İZBIRAK

Haritacılarımız arasında çok kullanılan ve türlü biçimleri ile yurdumuzda yaygın olarak bulunan k o k u r d a n terimini incelemek faydalı olacaktır. Kokurdan kelimesinin haritacılarımızca göz önüne alınan anlamını şöylece belirtmek mümkündür : « Bulunduğu araziye göre derinlik gösteren, hiç bir tarafa akıntısı olmayan kapalı çanak ». Biçimi bakımından da böyle bir kapalı çanak şu özelliği gösterir : « Kenarları dik, tersimi kabil olan çukurlar ve çöküntüler ». Nihayet, haritada gösterilmeleri bakımından belirtilirken « toprak yüzünden tabana kadar olan derinliği özel bir işaretin içine, yer müsait değilse dışına uygun bir yere, rakamla parantez içine, yazılır ». İşte haritacılarımızın kokurdan kelimesinden anladıkları kavram budur. Bu sonuncu ifade ise kokurdan kavramının küçük çanakları belirttiğini gösterir. Gerçekten, kokurdanlarla dolu öyle bölgeler vardır ki, bu çukurların ayrı ayrı çizilmesi güç olur. Böyle yerlerde yan yana bulunan küçük kapalı çukurlar (Kokurdanlar), o yere sanki bir kalburun delikleri gibi delik deşik görünüş verirler.

Coğrafyacılarımız arasında « kapalı çukur » anlamında kullanılan k o k u r d a n, dar bir anlamda kullanılarak, daha çok, dolin karşılığında göz önüne alınmış bulunur (x). Bu türlü kaynaklarda kokurdan, karstik çukurlar olarak belirtilmiş, Eskişusuz kokurdanları, Kuruçukur kokurdanları, Kuzey Anadolu'dan Kokurdan Deresi, Kokurdan Yolu, Kokurdan Divanı, Kokurdan Yaylası gibi yerlerden söz edilmiştir (Resim : 1).

Türk Dil Kurumunun « Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi »'nde « kuyu gibi çukurlar, çöküntüler » anlamı ile belirtilmiş bulunan k o k u r d a n kelimesine, sadece kelime yapısı bakımından benzeyen k o k u r d a m a k, k o k u r d a k, k o k u r d a ş m a k sözleri de eklenmiştir (xx).

Haritacılarımız arasında kokurdan, hem karstik bölgelerdeki kapalı çanakları belirtecek, hem de küçük krater ve başka türlü kapalı çukurları ifade edecek bir anlamda kullanılmaktadır. Yazımızın başındaki sözlerden de anlaşılacağı üzere haritacılarca kokurdan, k a p a l ı ç a n a k anlamına kullanılmaktadır. Bu kapalı çanakların hepsi kokurdan adı altında toplanabilir mi? Yoksa kokurdan teriminde, kesin olarak belirtilemeye bile,

(x) Alagöz, C. — Türkiye karst olayları üzerine bir araştırma. Türk Coğ. Ku. Yay. Sayı : 1, Ankara, 1944.

(xx) Türkiye'de halk ağzından Söz Derleme Dergisi. Türk Dil Kurumu Yay., Cilt : 2, İstanbul 1941, Sayfa 951.

çanağın büyüklük değerinden bir ölçü olarak faydalanmak mümkün olmaz mı? Çünkü «kapalı çanak» sözünden çeşitli ölçülerde yeryüzü şekilleri göz önüne gelebilir: Birkaç metre çapında derin veya yüzlek oyuklar, 20-30 m., ya da daha büyük ve çevresi kapalı çukurluklar birer kokurdan sayılır. Bu türlü çukurluklar değirmi, uzunca olabildiği gibi, girintili çukuntılı bir biçim de gösterebilir.

Ancak, bütün bu çukurlukları belirtmek üzere kokurdan adının kullanılabilmesi için bunların çok büyük olmamaları da gerekir. Meselâ: Van gölünün bulunduğu yer, çevresi dağ ve yaylalarla çevrili, dışarıya akıntısı bulunmayan kapalı büyük bir çukurluktur. Burası da «bulunduğu araziye göre derinlik gösteren, hiç bir tarafa akıntısı olmayan kapalı çanak» tır. Çok yerde kıyıları da diktir. Fakat bu haliyle Van gölü kokurdan kavramı içine girebilir mi? Düşüncemize göre girmemesi gerekir. Çünkü, böyle bir büyük çanak bugün haritacılarımız arasında kullanılan kokurdan kavramının ölçüsünü çok aşmaktadır. O halde kokurdan kelimesinin, bir terim olarak anlamı «küçük ölçülü çanaklar ve büyücek oyuklar» olması gerekir. Fakat, bu «küçük ölçülü» sözünün belirli bir kesinliği olabilir mi? Öyle sanıyoruz ki bir sayı ile, ya da buna benzer bir değerle bu ölçüyü belirtmek güç, hatta imkânsızdır. Fakat böyle bir konuda söz ederken her türlü oyuklarla takriben birkaç yüz metre çapına kadar olan çanakların kokurdan olarak gözönüne alınmaları mümkün olabilir.

Bu türlü küçükçe çukur yerşekilleri, bir bölgede ya çok sayıda ve yanyana bulunur (Torosların çok yerinde görüldüğü gibi), ya 5-10 tane si bir yerde olur (İçanadolu'da Karapınar güneyindeki kraterler yöresinde olduğu gibi) (Resim: 2, 3, 4), ya da şurada burada tek tek bulunur (Muş Ovasının batısındaki devkazanı gibi) (Resim: 5). Buna göre kokurdan ölçüsüne uyan çukurlukların yanyana bulundukları yere «kokurdanlar yöresi» demek yerinde olur ki, böyle yerler yurdumuzun birçok yerlerinde vardır.

Şimdi, oyuk olsun, çanak olsun, kapalı, çukur yeryüzü şekillerini (Almanca: umschlossene Hohlformen, Fransızca: dépression fermées, İngilizce: enclosed depressions) dış görünüşüne göre belirten çukurlukları, jeomorfoloji bakımından gözden geçirelim.

Dilimizde o y u k kelimesi ile karşıladığımız yeryüzü biçimleri, yerşekli sınıflarından biridir (x). Oyuklar (Almanca: Kolke, Nischen, Hohlkehlen; Fransızca: Creux, Fosses, Cours; İngilizce: Deeps, Holes, Pools),

(x) İZBIRAK (R.). — Sistematiik Jeomorfoloji. Harita Genel Müdürlüğü Yayınları, İlim ve Teknik Eserler Serisi No. 6, Ankara 1955, Sayfa: 69-74 ve Yerşekillerinin Sistematiik Cetveli.

türlü dış güçlerin, taşlar içinde açtığı değirmi oyuntu yerleri, kuyu gibi çukurluklardır. Bunların çoğu kapalı çukurluklardır : Devkazanı, obruk, buzyalağı gibi.

Yerine göre türlü büyüklükte olan bu oyuklar birer küçük kapalı çanak ve geniş anlamı ile kokurdan biçimi gösterir. Devkazanı (Almanca : Strudeloch, Fransızca : Marmite de géant, İngilizce : Pot-hol), akarsu çağlıyanlarının düştüğü yerde su gücü ile açılmış değirmi oyuklardır. Birkaç metre çapında, 5-15 m. derinliğinde olanları çoktur. Buna göre, devkazanı soyundan kokurdanlar, çağlıyanların önünde bulunur. (Resim : 5)

Obruk (Almanca : Karstschlot, Fransızca : Aven, İngilizce : Open pit, Sink-hole, Sırp-Hırvatçada : Jama), kireçtaşı (kalker), alçıtaşı (jips) gibi eriyen taşların kalın tabakalar halinde bulunduğu yerlerde, derin kuyular biçimindeki çukurlardır. Obruklar ya huni biçiminde, ya da kuyu şeklinde oyuklar, çanaklardır. Çoğunca obruklar derin olur (40-50 m. ve daha derin). Buna göre, obruklar suların yer yer yutulduğu karstik göl tabanlarında, kalker ve jipsli arazide bulunur.

Buzyalağı (Almanca : Kar, Fransızca : Cirque, İskoçyada : Corrie, Galler Bölgesinde : Cown, Norveçte : Botner), yazın da iyice erimiyen karların bulunduğu yüce dağların yamaçlarında, yüksek yerlerde, yuvayı andıran oyuklardır. Buzyalakları, yarım çember biçiminde ve türlü büyüklükte çanaklardır. Çoğunca bu çanakların üç yanı dik yamaçlarla çevrili, vadiye bakan yerleri daha alçaktır. Buzyalaklarının bu alçak yerinde çok vakit bir çıkıntı yani bir eşik bulunur. Böylece bu eşiğin gerisindeki çukurluk, bir kapalı çanak biçimi gösterir, buraya sular dolarak bir gölcük, ya da göl meydana gelmiş olur. Buzyalağı, dağlardaki buzul buzunun bulunduğu yeri oymasından doğmuştur. Bu oyulmada kar yığınlarının, bulundukları yeri sıyırması, buzkar (Fransızca : Névé) örtülerinin dibi oyması, buzyalağının gelişmesinde ve derin çanak biçimi almasında önemli yer tutmuştur. Bunun için bu türlü oyuklara buzyalağı denilmiştir. Buna göre, Toroslarda, Kuzey Anadolu dağlarında, Doğu ve İç Anadolunun yüksek dağlarında, bu dağların bugün doruklarına yakın yerlerinde çoğunca yanyana görülen kimisi göllü, kimisi gölsüz çanaklar da dış görünüş bakımından birer kokurdan olmak gerekir.

Geniş anlamıyla alındığı zaman yerşekilleri sistematüğinde (x) yerşekli sınıflarından biri olan çanaklardan (Almanca : Wannen, Fransızca : Cuvettes, İngilizce : Basins) krater, maar, dolin, tabii setler gerisinde kalmış küçük kapalı çukurluklar da birer kokurdan sayılabilir. Krater ve maar, yanardağ bölgelerinde görülen çanaklardır (Resim : 2, 3, 4). Yeni doğmuş

(x) İzbrak (R.) — Sistematik Jeomorfoloji. (Eser ve buna bağlı "yerşekillerinin sistematik cetveli", ne bakılması).

olanları henüz kapalı bulundukları için içlerinde sular birikerek göl olmuştur. Bu çanakların kimisi de, kapalı oldukları halde göl durumuna geçmemiştir. Dibe çok sızmalar ve yağış yetersizliği yüzünden böyle olmuştur. Böyle küçük küçük kraterlerin, maarların yanyana bulunduğu yerler de, çukurlarla dolu yöreler olarak görülür ki, haritacılarımız böyle yerler için de "kokurdanlar alanı", sözünü kullanırlar. İç Anadolu'da Karadağ ile Karaca Dağ sönmüş yanardağları arasındaki yerlerde böyle çanaklar çok sayıda görünür (Resim : 2). Buradaki küçük kraterler bir "kokurdan yöresi" meydana getirmiştir.

Dolin (Slavca kökü Dolina'dan gelen bu kelime Almanca, Fransızca ve İngilizcede doline şeklinde kullanılır), kokurdanın dar anlamı ile karşılığı sayılabilir. Dilimizde dolin karşılığı olarak yer yer kullanılan kokurdan, tava, koyak gibi kelimelerden başka düden kelimesi de kimi halde böyle bir anlamda kullanılır. Gerçekten dolin denildiğinde çapı ve derinliği sadece birkaç metreden, 100-200 metreye kadar olan değirmice çanaklar anlaşılır. Torosların 1 : 200.000 lik Mut paftasında böyle yeryüzü şekillerinden yüzlerce sayılabilir. Öyle yerler vardır ki, oralarda binlerce, onbinlerce böyle çanaklar bulunur. Dolinlerin kimisi yayvan çukurluk, kimisi huni, kimisi de kazan, hatta kuyu biçiminde olur. Bu çukurlukların çoğu kireçtaşının veya alçıtaşının eridiği yerlerde doğar. Kimi yerde de yeraltı oyuklarının (mağara) incelmış tavanlarının çökmesi ile bu türlü çanaklar belirir.

Yağmur ve kar suları, eritici özellik gösterir. Bununla ilgili olarak kolay eriyen taşların bulunduğu yerlerde sıra sıra dolinler meydana gelir. Bu sıraların belirmiş olmasında eriyen taşların çatlaklarının uzanışı ile tabakalaşma yüzeylerinin etkisi vardır. Çünkü yağmur ve kar suları dayanıksız çukurca yerlerden geçerken orada bir süre durur, eritici etkisini yapar, çukuru oyar, buralarını çanak biçiminde işler. İşte bu erimeler yüzünden o türlü yerlerde dolin denilen çanaklar belirir. Bu çanakların çoğunun dibi delik ve süzekli olur, buralardan sular yeraltına sızar. Göl olmuş bulunanlarının bile dibinden sular ağır ağır sızar. Bunun için böyle göllere «dipsiz göl» denildiği de olur. Bu erimeler sürerken, kalkerin (kireçtaşının) içindeki erimiye maddeler çukurun dibinde birikir. Bunlar ya ince bir örtü olur, ya da epeyce kalın bulunur. Toroslarda, Kuzey Anadolu dağlarında ve başka kalker kayalı dağlarımızda yer yer kiremit kırmızısı renginde görülen topraklar bunlardandır ki, adına kızıltoprak, ya da Terra rossa denir. Buraları sulanırsa iyi ekim-dikim alanları olur. Bu türlü killi tortular, dolinin dibindeki deliklere, çatlaklara dolunca orayı az çok tıkar, böylece o çanakta sular birikerek geçici, ya da sürekli bir göl belirir (x). Yurdumuzun türlü yerlerinde böyle göllere «düden gölü» adı

(x) — İzbirak, (R.) — Jeomorfoloji (Analitik ve Umumi), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Yay. No. 127, Coğrafya Enstitüsü, No. 6, Ankara, 1958.

verilir ki, çeşitli biçimlerden «dolin gölü» (Almanca : Dolinensee, Fransızca : Lac de doline, İngilizce : Sink-hole pond) anlamını karşılıyor demektir. Böyle göllerin de dibinden yeraltına doğru ağır ağır su sızmaları olur ki, bundan ötürü bu türlü göller için «dipsiz göl» sözü kullanılır. Dolin adı verilen bu çanakların yukarıda belirtilen özelliklerinden anlaşılıyor ki, düden kelimesi de, yerine göre, dolini karşılamakta ve «su yutan delik» anlamının yanında türlü biçimdeki çanak, oyuk şekillerindeki dolin anlamını da vermektedir.

Haritacılarımızın k o k u r d a n dedikleri oyuk, çanak şeklindeki yeryüzü biçimleri, daha çok, bu sonuncu çukur şekillerdir. Bunlara memleketimizin türlü yerlerinde tava, koyak, kokurdan, düden, obruk gibi başka başka adlar verilir ve çoğunca bunların kesin anlamını bulmak kolay olmaz. Bundan başka, hepsi, çukurluğu, daha doğrusu küçük çukurluğu belirten bu kelimelerin anlamları, birbiri içine girecek şekildedir ve bundan da asıl anlamı ortaya koymak güçleşir. Bununla ilgili olarak, diyelim ki, düden kelimesi kimi yerde «yeraltına akan suların yutularak derinlere doğru kaybolduğu delikler» anlamına gelirken (böylece dilimizde karşılığı subatan, suyutan olarak geçen Sırpça : Ponor, Almanca : Schlundloch, İngilizce : Swallow-hole, Fransızca : Goule bétoire terimlerini karşılamaktadır), kimi yerde de dolin teriminin tanımına uyar biçim göstermekte ve böylece yer yer geçici, ya da uzunca süreli göllere Düden Gölü adı, has isim olarak verilmiş bulunmaktadır (İç Anadolu'da Ereğlinin yakınındaki Düden Gölü gibi). Nitekim, Sırpça Jama ve Fransızca Aven teriminin karşılığı olan Obruk kelimesinin gösterdiği topografik biçim ile düden arasında da ayrılıklar ve benzer yönler vardır (Şekil : 1, 2, 3)

Hemen her ülkede, türlü bölgelerden alınarak kullanılmış terim özelliklerindeki kelimelerde bu duruma raslanır. Gerçekten, kökü Slav dillerinden olan ve Slovincede Dolina olarak geçen, buradan yayılarak dünya literatüründe «doline», olarak yer tutmuş bulunan dolin kelimesinin, dolina şeklinin türlü anlamları vardır : Vadi, çanak, ocak, delik gibi. Ancak, Yugoslavyanın Karst yaylaları bölgesinde ilkönce araştırılmış bulunan çanak biçimli küçük çukurluklar için dolin adı kullanılarak, bu kelimenin bilimsel bir tanımı (târifi) yapılmış, böylece bu kelime bir terim olmuştur. Memleketimizin türlü bölgelerinde çeşitli anlamlarda geçen bir kelime, yayılış derecesi, bir biçimi ve bir olayı belirtebilmesi gibi özellikleri gözönüne alınarak, bilimsel bir tanımı yapılırsa bir süre sonra terim durumuna gelebilir.

Bunun için bir iki örnek verelim : A - Topografik bir özelliği, yeryüzü biçimini gösteren Türkçe k o y a k kelimesinin türlü bölgelerimizde geçen 8 anlamı vardır (x) : 1 - Bir ucu dağda son bulan kapalı boğaz, vadi

(x) Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. Cilt : II, Sayfa : 967 - 968. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.

veya dağların yamacındaki çukurlar. Bu anlamda kullanıldığı yerler çoktur : Konya, Mut, İçel, Kayseri, Isparta, Akseki gibi. 2 - Tarla ölçüsü birimi (Silifke).

3 - Bağların arasındaki çukurlar, kuytu yerler, (Konya, Kayseri, Niğde).

4 - Ekilmiş otlı tarla (Malatya). 5 - Arazinin rüzgâr tutmayan kuytu yeri (Akşehir).

6 - Dere (Salihli, Manisa). 7 - Tesirli, dokunaklı türlü "Şu köylü çok koyak türkü söyler,, (Isparta).

8 - Küçük dağ (Bilecik, Isparta).

Görülüyorki koyak kelimesinin bu 8 çeşit anlamı içinde 1, 3, 5 ve 6 sayıları ile belirtilenleri kapalı boğaz, çukur, kuytu yer, dere gibi çukurluk ve çanak biçimini gösteriyor. Bu kelimenin 2 ve 4 üncü anlamı "tarla,, ile ilgilidir. 7 nci anlamı büsbütün başka ve müzikle ilgilidir. 8 nci anlamı ise çukurluk kavramının tersine, bir kabarıklık anlamı göstermekte ve "küçük dağ,, ı ifade etmektedir.

Ancak bir topoğrafik biçim olarak koyak kelimesinin gösterdiği anlam yerinde incelenirse, bunun daha çok, bir çanağı ifade ettiği anlaşılır : Uzunca, değirmi, ya da girintili çıkıntılı bir çanak ve hususiyle küçük çanak. Bu özelliği ile tanımlı yapıldığında koyak kelimesinin dolin terimini, hatta yerine göre uvala (dolinlerin birleşmesinden doğmuş çukurluk) terimini karşılayabildiği görülür.

B - Bunun gibi, d ü d e n kelimesinin de yurdumuzun türlü yerlerinde yirmi kadar anlamı vardır : Büyük su kaynağı, ırmak veya göl sularının bittiği yer, bataklık ve sazlık, kuyu, içinde girdap olan su, suların kaybolduğu delik, içinde yağ ve peynir saklanan tabii mağara, girdap, derinlik, dipsiz kuyu, dibinben su çıkan derin yer, dağlık yerlerde suların kaya oluklarına akması, kötü şey, derelerde bulunan derin su birikintisi, yerde su çeken delik, gölcük biçiminde su kaynakları, içinde su kaynayan kuyu, sazlıkta yetişen kamış, obur, akan suları yer altına çeken girdaplı bataklık.

Bu anlamlardan kimisi "su yutan yer,, i belirtiyor, kimisi ise içinde bataklık, sazlık, gölcük bulunan "çanak biçimli şekilleri,, gösteriyor. Halk arasında "düden gölü,, adı ile söylenen çanak biçimli çukurluklar bunu anlatır. Düden de, böylece bir terim olarak hem "subatan,, anlamında (Almanca : Schlundloch, İngilizce : Swallow - hole, uluslar arası terim : Ponor), hem de yerine göre dolin anlamına gelecek şekilde kullanılıyor demektir.

Kokurdan kelimesinin de mümkün olduğu kadar kesin bir tanımlı (tâ-rifi) yapılırsa, bir terim olarak belirir. Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı üzere, k o k u r d a n "kapalı çanak,, , "kapalı küçük çanak,, özelliği göstermektedir. Buna göre, bir topoğrafya terimi, bu arada bir coğrafya terimi olarak k o k u r d a n kelimesinin biri dar, ötekisi geniş iki anlamı olması gerekir :

1 — Dar anlamı ile k o k u r d a n , kolay eriyebilen taşların bulunduğu yerlerdeki küçük küçük, çoğunca yanyana bulunan, araziye delik deşik bir görünüş veren oyuklar ve çanaklardır. Bu anlamı ile kokurdan uluslar arası bir terim olan dolin kelimesinin karşılığı sayılabilir.

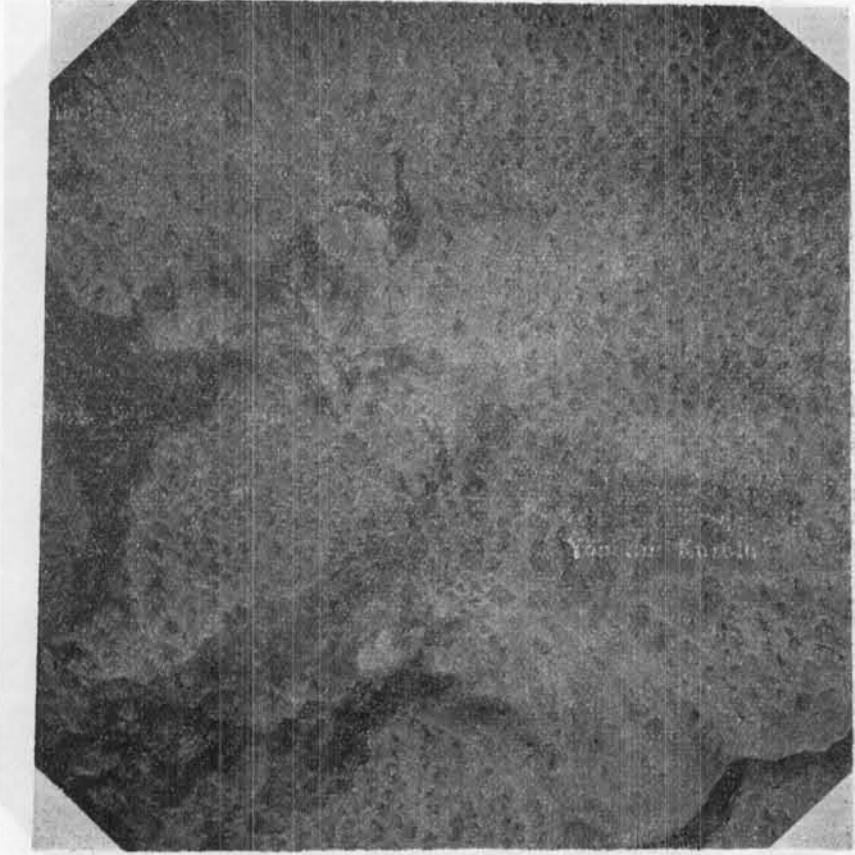
2 — Geniş anlamı ile k o k u r d a n “dışarıya akıntısı olmayan küçük kapalı çanak,, olarak gözönüne alınmak gerekir. Bu durumu ile kokurdan kavramı içine “küçük olan her türlü çanak,, girer. Bu anlamı ile kokurdan, haritacılarımız arasında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Kokurdanlar çok sayıda olarak yanyana bulunursa, böyle yerlere “kokurdan yöresi,, , “kokurdan bölgesi,, denir. Buna karşılık tek tek bulunan kokurdanlar da vardır.

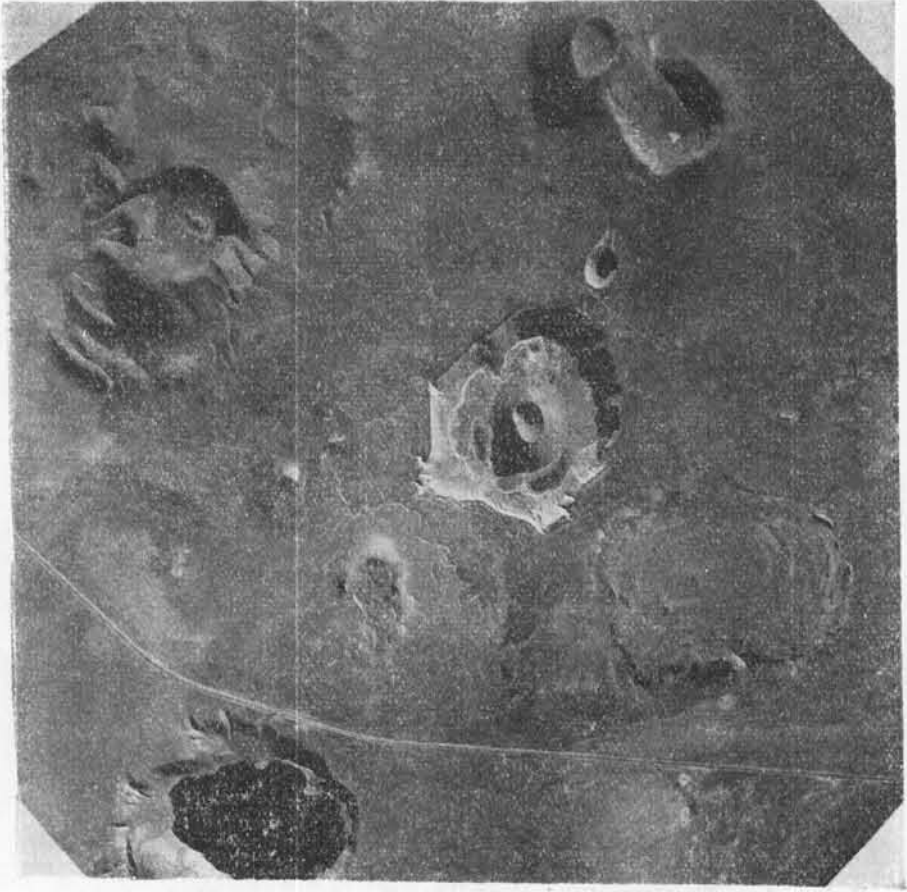
Ana çizgileri ile, “küçük kapalı çanak,, olarak k o k u r d a n (Almanca : Kleine ringsumschlossene Vertiefung ; Fransızca : Dépression fermée de dimension modeste ; İngilizce : Little closed depression) bir topoğrafya terimi, yakın ilgisi dolayısıyla de bir coğrafya terimidir.

Buna göre, harita üzerindeki belirtilme tarzı ve bir topoğrafik şekil olarak kokurdanları yanyana ve kimi yerde de pek çok sayıda olarak şu gibi yerlerde aramak gerekir : Kalker ve jips soyundan eriyici taşların ve tabakların bulunduğu yerlerde, kalıcı karlarla ve buzlarla örtülmüş dağlarda, yanardağ bölgelerinde. Bunun dışında kokurdanlar tek tek olarak ta görülür.

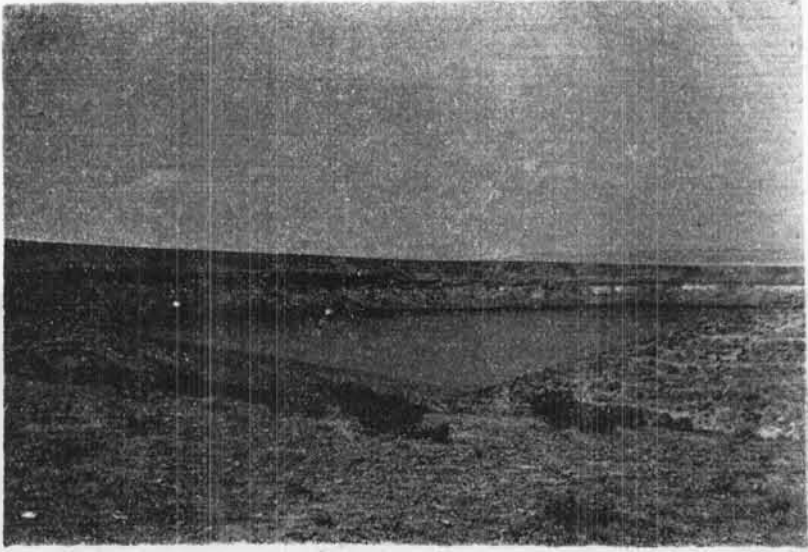

Resim : 1 — Toroslarda, Kıröba nahiyesinin Kuzeyine uzanan Akşifat deresinin baş tarafında kokurdanlar.

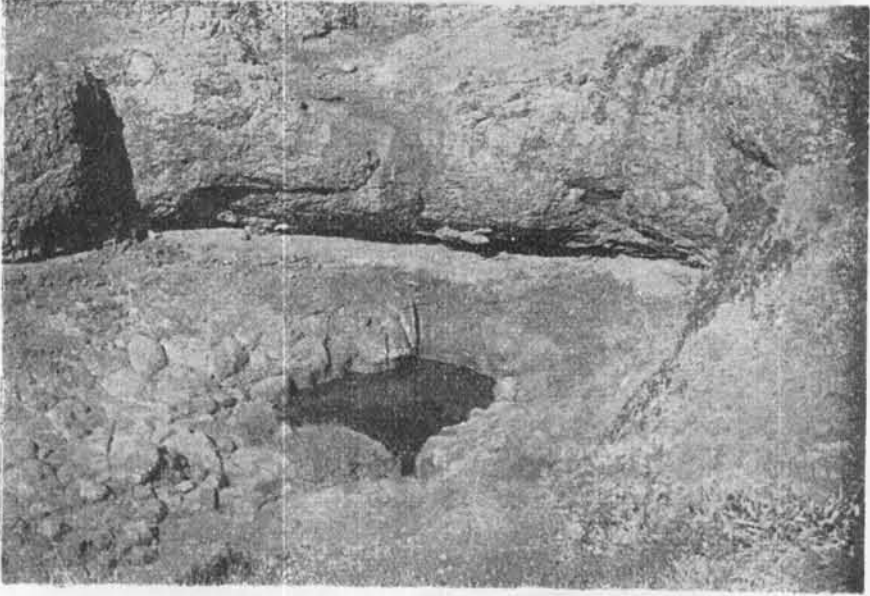
Resim : 2 — Konya, Karapınar ilçesi güneyinde kokurdanlar.

Resim : 3 — Karapınarın güneyinde Acıgöl.

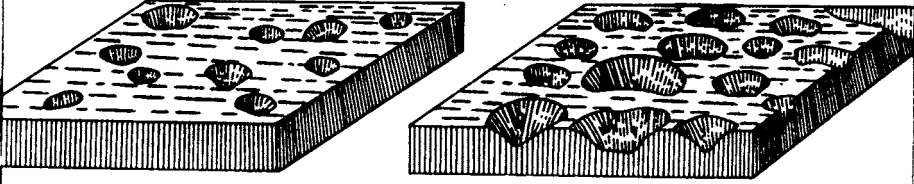

Resim : 4 — Karapınar güneyinde Meke Tuzlası.

Resim : 5 — Muş ovasının batı ucunda hir devkazanı (Kokurdan)

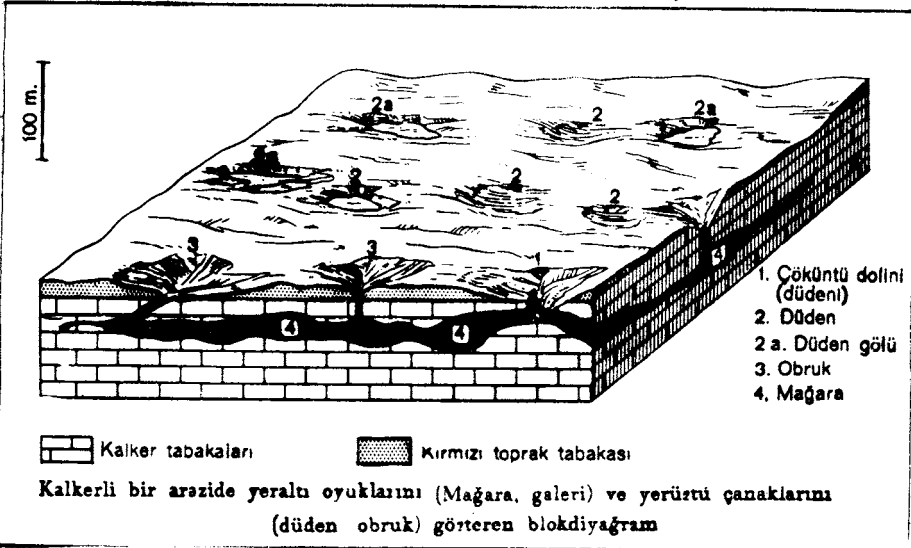
Kokurdanlı arazi

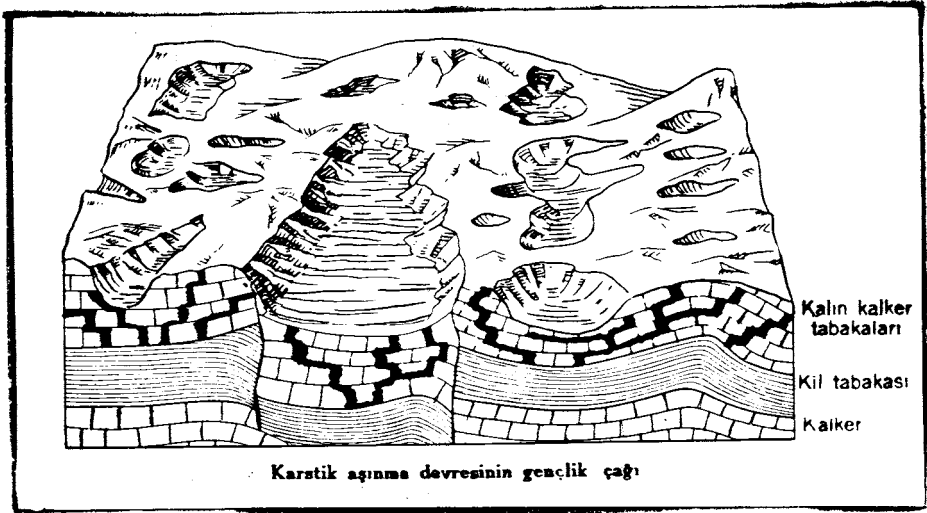
Seyrek dolinler (Kokurdanlar)
sahasını gösteren blokdiyagram

Sık dolinler (Kokurdanlar)
sahasını gösteren blokdiyagram

Şekil : 1 — Bu iki blokdiyagramda kokurdan yöreleri görülüyor. Soldakinde kokurdanlar küçük ve seyrek, sağdakinde ise büyücek ve sıktır. Kalker yapıli dağlarımızda böyle yerler çoktur.

Şekil : 2 — Kalker yapıli bir yöredeki kokurdanları gösteren blokdiyagram. Burada arazi delik deşiktir. Küçük kapalı çukurların kimisi susuzdur, kimisi de göl durumundadır. Bu göllerin çoğu geçicidir. Çünkü, çoğunun dibi süzeklidir. Antalya'nın batısındaki Beydağlarında böyle kokurdanlı yöreler vardır.

Şekil : 3 — Üstte kalker, onun altında kil bulunan bir yörede türlü büyüklük ve biçimdeki kokurdanları gösteren bir blokdiagram.